

BIBLIOTECA ITALIANA

Colecție coordonată

de

SMARANDA
BRATU ELIAN

NUCCIO ORDINE

NICCOLÒ MACHIAVELLI

COMENTARII
LA PRIMA DECADĂ
A LUI TITUS LIVIUS

Traducere, note, glosar și indice de
GABRIEL PURGHEL

Cronologie și control științific
SMARANDA BRATU ELIAN

Cu o prefață de
GIAN MARIO ANSELM

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Niccolò Machiavelli

lui

Zanobi Buondelmonti și Cosimo Rucellai¹,

Cu urări de bine

Vă trimit acest dar care, chiar dacă nu e pe măsura obligațiilor pe care le am față de voi, este fără îndoială cel mai de preț pe care vi-l putea trimite Niccolò Machiavelli. Deoarece în el am spus tot ce știu și ce am învățat din îndelungata practică și neîntrerupta cunoaștere a lucrurilor lumii². Și întrucât nici voi și nici alții nu s-ar putea aștepta la mai mult din partea mea, nu aveți nici a vă plânge că nu v-am oferit mai mult. Veți putea desigur deplânge sărăcia talentului meu, dacă scrierea mea v-ar părea săracă sau gândirea mea neadevărată ori de câte ori m-aș înșela în cele ce spun. Acestea fiind zise, nu știu care dintre noi ar trebui să se socotească mai puțin îndatorat: eu vouă pentru că m-ați împins să scriu³ ceea ce eu din proprie inițiativă n-aș fi scris, ori voi mie pentru că prin ce am scris nu v-am adus nici o satisfacție. Primiți, așadar, ce vedeți aici așa cum sunt primite toate cele ce vin de la prieteni, unde contează mai degrabă intenția celui care dăruiește decât calitățile lucrului dăruit. Dar fiți convinși că singura satisfacție pe care o găsesc în această lucrare este aceea de a ști că, deși m-am înșelat în multe altele cu privire la ea, într-o singură privință sunt sigur că n-am greșit, anume că v-am ales pe voi, înaintea tuturor, ca destinatari ai acestor Comentarii. Făcând astfel, îmi pare, pe de o parte, că am arătat oarece recunoștință pentru binefacerile primite de la voi, iar pe de alta, că am depășit uzanța comună a celor care scriu și care obișnuiesc să-și dedice operele vreunui princip⁴ și, orbiți de ambiție și de lăcomie, îl laudă pe acela pentru toate însușirile virtuozitate, când ar trebui să-l dojenească pentru cele de ocară⁵. De aceea, pentru a nu cădea într-o asemenea greșeală, eu i-am ales nu pe principi, ci pe cei care pentru infinitele lor calități ar merita să fie; nu pe cei care mi-ar putea acorda ranguri,

onoruri și bogății, ci pe cei care, deși nu pot, și-ar dori s-o facă. Pentru că oamenii, de-ar fi să judece drept, ar trebui să-i prețuiască nu pe cei ce ar putea fi generoși, ci pe cei ce sunt cu adevărat; și, la fel, nu pe cei ce pot să guverneze un regat, ci pe cei ce știu s-o facă. Istoricii îl laudă mai mult pe Hieron din Siracuza⁶ cel din vremea când era un om obișnuit decât pe Perseu al Macedoniei⁷ din vremea când era rege. Pentru că lui Hieron nu-i lipsea decât principatul pentru a fi principe, pe când celălalt nu avea nimic dintr-un rege în afara regatului⁸. Bucurați-vă deci de binele sau de răul pe care voi înșivă l-ați dorit; iar dacă stărușiți în greșeala de a socoti plăcute aceste opinii ale mele, voi continua neîndoielnic cu restul istoriei, așa cum v-am promis la început. Rămas-bun!

CARTEA ÎNTÂI

CUVÂNT ÎNAINTE

În ciuda faptului că firea pizmașă a oamenilor a făcut întotdeauna găsirea unor noi rânduieli și întocmiri [ale statului]¹ nu mai puțin periculoasă decât căutarea unor mări și țărâmurii necunoscute² (pentru că oamenii sunt mai degrabă gata să dojenească decât să laude acțiunile altora), eu, împins de dorința firească, nelipsită în mine, de a nu pregeta să înfăptuiesc tot ce cred că poate aduce beneficii tuturor, am decis s-o apuc pe o cărare care, nefiind încă bătută de nimeni³, chiar de mi-ar atrage necazuri și greutate, mi-ar putea aduce și recunoaștere din partea celor ce vor lua în considerare cu bunăvoință scopul acestor eforturi ale mele. Iar dacă talentul meu sărac, puțină experiență a lucrurilor prezente și slaba cunoaștere a celor antice vor face ca această străduință a mea să se dovedească imperfectă și de puțin folos, ele vor deschide măcar drumul altcuiva care, cu mai multă pricepere⁴, mai multă elocință și mai mult discernământ, va putea să împlinească intenția pe care am avut-o eu; lucru care, chiar de nu-mi va aduce nici o laudă, n-ar trebui nici să-mi atragă ocara⁵.

Astfel, văzând eu de câtă cinstire se bucură Antichitatea și cum de multe ori, lăsând deoparte multe alte exemple, un fragment dintr-o statuie antică a fost cumpărat cu un preț mare pentru ca cineva să-l aibă în preajmă, astfel încât să-i onoreze casa, iar cei care se îndeletnicesc cu acea artă să-l poată imita, și cum mai apoi aceștia își folosesc toată iscusința străduindu-se să-l reproducă în toate operele lor, nu pot decât să mă minunez și să mă întristez văzând cum, dimpotrivă, cele mai virtuose lucrări înfăptuite, după cum ne arată istoriile, de regatele și republicile antice, de regi, comandanți, cetățeni, legiuitori și alții care au trudit pentru patria

lor, sunt astăzi mai degrabă admirate decât imitate, ba mai mult, sunt ocolite în orice privință cât de mărunță, așa încât din acea virtute antică n-a mai rămas nici urmă. Și mă întristez cu atât mai mult, cu cât văd că în disputele iscate între cetățeni în cauze civile ori când e vorba de bolile de care suferă oamenii, s-a recurs întotdeauna la judecățile sau lecurile gândite și rânduite de antici: pentru că legile civile nu sunt altceva decât sentințele date de juriștii antici, care, bine rânduite, îi învață să judece pe juriștii noștri de astăzi; cum nici medicina nu este altceva decât suma experimentelor făcute de către medicii antici, pe care se întemeiază judecățile medicilor de acum. Cu toate acestea, în rânduiala republicilor, în păstrarea suveranității, în guvernarea regatelor, în organizarea armatei și în purtarea războaielor, în judecarea supușilor, în creșterea stăpânirii, nu găsești nici republică, nici principe care să recurgă la exemplele antichității. Aceasta cred că se datorează nu atât slăbiciunii pricinuite lumii de prezenta religie⁶ sau răului făcut multor ținuturi și cetăți creștine de către trândăvia ambițioasă⁷, cât lipsei adevăratei cunoașteri a istoriilor, așa încât, citindu-le, să le prindem cu adevărat sensul și să le gustăm savoarea. De aici rezultă că nenumărați dintre cei care le citesc găsesc plăcere în a auzi acea varietate de întâmplări relatate acolo fără a se gândi defel să le imite, socotind că e nu doar greu, ci chiar imposibil să le imite; de parcă cerul, soarele, elementele, oamenii ar fi altfel în mișcări, rânduieli și puțințe față de cum erau în Antichitate⁸. De aceea eu, voind să-i scap pe oameni de această greșală, am găsit de cuviință să scriu despre acele cărți ale lui Titus Livius care n-au fost răpite de vitregia timpurilor⁹ tot ceea ce, în temeiul cunoașterii lucrurilor antice și moderne, voi socoti trebuincios pentru o mai bună înțelegere a lor; asta pentru ca aceia care vor citi interpretările mele să poată mai lesne afla folosul pentru care merită cunoscute istoriile. Cu toate că această întreprindere se va dovedi dificilă, cu ajutorul celor ce m-au încurajat¹⁰ să iau asupra-mi această povară, cred că o voi putea purta destul de departe, așa încât altora să le rămână puțin de străbătut ca s-o ducă la locul cuvenit.

1. Care au fost în general începuturile oricărei cetăți și care a fost cel al Romei

Cei ce vor citi care au fost începuturile Romei, care i-au fost legiuitorii și cum a fost ea orânduită, nu se vor mira de faptul că vreme de atâtea secole în acea cetate s-a păstrat atâta virtute, nici că apoi a luat naștere imperiul către care această republică s-a îndreptat¹¹. Dorind să discut înainte de toate despre nașterea sa, spun mai întâi că toate cetățile sunt ridicate fie de oamenii locului, fie de venetici. Primul caz îl întâlnim atunci când locuitorii, împreună în mai multe așezări mai mici, consideră că n-ar trăi în siguranță, întrucât nici una dintre aceste așezări n-ar putea de una singură, prin locul în care se află și prin numărul mic al locuitorilor, să reziste tăriei unui asalt, nici să apuce să se unească cu altele pentru a se apăra când s-ar arăta dușmanul, iar dacă totuși ar apuca, ar fi nevoiți să-și părăsească multe dintre sălașurile proprii, devenind astfel o pradă ușoară pentru dușmani. Astfel, fie din proprie voință, fie îndemnați de vreunul dintre ei cu mai multă autoritate, aceștia se strâng laolaltă pentru a locui împreună într-un loc ales de ei, unul mai ușor de apărat și mai prielnic traiului¹².

Cetăți apărute astfel au fost, printre multe altele, Atena și Veneția. Cea dintâi a fost ridicată din motivele arătate, sub conducerea lui Tezeu¹³, de către locuitori risipiți; cealaltă, de către multe cete de oameni refugiate pe câteva insule de la marginea Mării Adriatice din calea războaielor iscate zi de zi în Italia după venirea noilor barbari în urma declinului Imperiului Roman¹⁴, care au început, cu de la ele putere și fără porunca vreunui principe, să trăiască sub acele legi care le-au părut cele mai potrivite pentru supraviețuirea lor. Ceea ce le-a reușit pe deplin mulțumită îndelungatei

perioade de pace îngăduită de aşezarea lor, marea aceea neavând ieşire în larg şi nici popoarele ce asupreau Italia corăbii cu care să le poată invada: astfel că orice început, fie el cât de mic, era de ajuns pentru a-i face să ajungă la măreţia pe care au atins-o acum¹⁵.

Al doilea caz este cel în care o cetate este ridicată de venetici, fie ei oameni liberi sau în subordinea altora: aşa sunt coloniile¹⁶ întemeiate de republici sau de principii pentru a-şi elibera propriile pământuri de prea mulţii locuitori, sau pentru a apăra un ținut nou cucerit, pe care vor să-l menţină în siguranţă fără mari cheltuieli. De felul ăsta poporul roman a ridicat foarte multe de-a lungul şi de-a latul teritoriilor sale. Şi la fel sunt cele ridicate de câte un principe nu pentru a locui în ele, ci pentru gloria sa, aşa cum a fost Alexandria întemeiată de Alexandru¹⁷. Deoarece asemenea cetăţi nu s-au ridicat cu de la ele putere, rareori se întâmplă să facă progrese semnificative sau să se numere printre capitalele unor regate. Asemenea a fost şi întemeierea Florenţei (fie că cei care au ridicat-o au fost soldaţii lui Sylla sau localnicii dealurilor din Fiesole care, încrezători în îndelungata pace pe care a cunoscut-o lumea în timpul lui Octavian, s-au coborât pentru a locui în câmpia de lângă Arno)¹⁸. Iar pentru că a fost întemeiată sub stăpânirea romană, la începuturile sale Florenţa n-a putut spori decât atât cât îi îngăduia bunăvoinţa stăpânului¹⁹.

Liberi se numesc întemeietorii de cetăţi atunci când mulţimile, fie sub conducerea unui principe, fie cu de la ele putere, sunt silite de mizerie, foamete sau războaie să-şi abandoneze patria şi să-şi caute o nouă reşedinţă. Aceste mulţimi fie se aşază în cetăţile pe care le cuceresc, aşa cum a făcut Moise²⁰, fie întemeiază altele noi, aşa cum a făcut Enea²¹. Şi doar atunci se vădesc cu adevărat priceperea²² întemeietorului şi soarta cetăţii întemeiate, care este mai mult sau mai puţin admirabilă în funcţie de cât de priceput a fost cel ce a întemeiat-o. Iar priceperea acestuia se vedeşte în două moduri: mai întâi în alegerea locului, apoi în orânduirea legilor. Şi cum oamenii acţionează fie din necesitate, fie din proprie alegere, iar priceperea, aşa cum se poate observa, este mai mare acolo unde e mai puţină alegere, e de cugetat dacă n-ar fi mai bine pentru întemeierea unei cetăţi să se aleagă locurile sterpe, pentru ca oamenii,

neputând lenevi și fiind siliți să trudească, să fie mai uniți și, din pricina sărăciei locului, să aibă mai puține motive de discordie, așa cum se întâmplă cu Ragusa²³ și cu multe alte cetăți întemeiate în locuri similare. Această alegere ar fi, fără îndoială, cea înțeleaptă și utilă, dacă oamenii s-ar mulțumi să trăiască cu ce au și n-ar căuta să-i conducă pe alții. Dar întrucât oamenilor nu le este cu puțință să se simtă în siguranță decât cu ajutorul forței, ei trebuie să evite ținuturile sterpe și să se așeze în unele cât mai roditoare, unde cetățile, putându-se mări datorită belșugului așezării, se pot și apăra de oricine le-ar ataca, și înfrânge pe oricine s-ar împotrivi creșterii lor. În ce privește trândăvia care vine odată cu belșugul locului, trebuie făcut în așa fel încât la ce nu-i silește pe oameni locul să-i silească legile. Astfel, trebuie imitați acei înțelepți care, locuind în ținuturi îmbietoare și mănoase, în stare prin asta să îndemne oamenii la trândăveală și să-i facă incapabili de orice vrednicie, și care pentru a preîntâmpina relele pe care le-ar fi provocat, prin îmbierea la lenevie, farmecul locului, au impus celor ce aveau să devină soldați disciplina exercițiului fizic, astfel încât printr-o asemenea măsură aceștia au devenit soldați mai buni decât cei care proveneau din țări prin natura lor aspre și sterpe. Printre acestea s-a numărat și regatul egiptenilor în care, în ciuda faptului că ținuturile sale sunt prielnice, acea disciplină, orânduită prin legi, a fost atât de puternică încât a format bărbați excelenți. Dacă amintirea numelor lor nu s-ar fi șters prin trecerea timpului, am vedea că ei merită mai multe laude decât Alexandru cel Mare sau decât mulți alții a căror amintire este încă proaspătă. Iar cine ar fi luat aminte la regatul Sultanului ori la organizarea Mamelucilor²⁴ și a armatei lor înainte ca aceasta să fie distrusă de Selim, Sultanul turcilor, ar fi văzut cât de mult exercițiu făceau soldații aceia și și-ar fi dat seama, cu adevărat, cât se temeau ei de acea trândăvie la care binefacerile pământului i-ar fi putut îndemna dacă n-ar fi prevenit-o prin legi cât se poate de severe.

Spun deci că este o alegere mai înțeleaptă să te așezi într-un loc îmbelșugat atunci când efectele belșugului sunt ținute în frâu de legi. Când Alexandru cel Mare a dorit să întemeieze o cetate întru gloria sa, arhitectul Dinocrates a venit să-i arate că ar putea

s-o întemeieze în vârful Muntelui Athos, loc nu doar puternic, dar care putea fi astfel modelat încât să se dea cetății forma unui om, lucru minunat și rar, demn de măreția sa. Întrebându-l Alexandru din ce aveau să trăiască acei locuitori, arhitectul a răspuns că nu se gândise la acest lucru²⁵. La auzul acestor vorbe Alexandru a râs și, lăsând deoparte acel munte, a întemeiat Alexandria acolo unde locuitorii aveau să stea de bunăvoie datorită belșugului pământului și vecinătății avantajoase a mării și a Nilului. Așadar, când se examinează întemeierea Romei, pentru cine-l consideră ctitor pe Enea, ea este una dintre cetățile întemeiate de venetici; pentru cine-l consideră ctitor pe Romulus, este o cetate întemeiată de oamenii locului; dar în orice fel va privi această întemeiere, va vedea că Roma s-a născut liberă fără să depindă de nimeni. Și va mai vedea, așa cum voi arăta mai jos, câte opreliști i-au pus legile date de Romulus, de Numa și de alții, astfel încât belșugul locului, așezarea favorabilă lângă mare, victoriile dese și întinderea stăpânirii sale n-au putut-o corupe vreme de multe secole²⁶, menținând-o plină de virtute cum nici o altă cetate sau republică n-a fost împodobită vreodată.

Iar cum lucrurile înfăptuite de ea și slăvite de Titus Livius au urmat unei dezbateri publice sau restrânse, înăuntrul sau în afara cetății, voi începe cu acelea petrecute înăuntru în urma unei debateri publice, anume cele pe care le voi socoti demne de un mai mare interes, adăugându-le tot ce decurge din ele; iar cu aceste comentarii această primă carte sau, mai bine spus, această primă parte se va încheia²⁷.

2. De câte feluri sunt statele și căruia dintre acestea îi aparține republica romană

N-am să vorbesc de acele cetăți care la întemeiere erau supuse altcuiva²⁸, ci numai despre acelea care s-au întemeiat departe de orice servitute externă și care s-au cârmuit de la bun început singure, fie ca republici, fie ca principate: care întemeindu-se diferit au avut și legi, și organizări²⁹ diferite. Căci unora dintre ele le-au

fost date legile de către un singur om și dintr-odată, fie chiar la întemeiere, fie puțin după aceea, așa cum le-a dat Licurg spartanilor³⁰; altora le-au fost date când s-a nimerit și în mai multe rânduri, în funcție de împrejurări, așa cum a fost cazul Romei. Un stat se poate numi fericit atunci când în rândurile lui se ivește un om atât de înțelept care-i dă legi în așa fel orânduite, încât el să poată trăi în siguranță sub ele fără a fi nevoit să le îndrepte. Și vedem că Sparta și-a păstrat legile mai bine de opt sute de ani³¹ fără să le strice și fără nici o tulburare periculoasă. Și, dimpotrivă, nefericită este într-o anumită măsură acea cetate care, neavând parte de nici un legiuitor înțelept, trebuie să se orânduiască singură. Iar dintre acestea cea mai nefericită este aceea prost orânduită, iar orânduirea cea mai proastă este cea aflată cu totul în afara căii drepte ce ar putea-o conduce către scopul adevărat și desăvârșit. Deoarece este aproape imposibil ca cele ajunse în starea asta să-și mai revină în urma vreunei întâmplări oarecare; pe când celelalte, chiar dacă n-au o orânduire desăvârșită, începând cu dreptul și fiind în măsură să devină mai bune, pot cu ajutorul întâmplării deveni chiar desăvârșite. Dar să fie limpede că nici ele nu vor fi scutite de primejdii, pentru că oamenii, atunci când sunt în număr mare, nu cad niciodată la învoială în privința unei legi noi făcute pentru instituirea unei noi rânduieli în cetate dacă aceasta nu li se arată a fi absolut necesară; iar cum o astfel de necesitate nu se ivește niciodată decât la primejdie, se poate lesne întâmpla ca acel stat să se năruie înainte de a atinge desăvârșirea. În privința aceasta stă mărturie deplină republica Florenței, care a căpătat o nouă rânduială în urma întâmplărilor din Arezzo din 1502, rânduială pe care a pierdut-o apoi în urma celor din Prato din 1512.³²

Dorind eu, așadar, să vorbesc despre rânduielile cetății Romei și despre întâmplările care au condus-o la desăvârșire, spun că unii dintre cei care au scris³³ despre state susțin că toate au una dintre următoarele trei cărmuiri pe care ei le numesc principat, aristocrație și guvernare populară, și că aceia care rânduiesc o cetate nu pot să se îndrepte decât către una dintre acestea, care le pare lor mai potrivită. Alții (mai înțelepți, în opinia multora) sunt de

părere că guvernările sunt de șase feluri³⁴ dintre care trei sunt mai rele, iar celelalte trei, bune în sine, dar atât de ușor de corupt, încât și acestea devin lesne pernicioase. Cele bune sunt cele trei numite mai sus, iar cele rele sunt alte trei, dependente de cele bune, fiecare asemănătoare cu cea de care depinde, astfel încât cu ușurință se alunecă de la una la cealaltă: fiindcă principatul devine lesne tiranie, aristocrația devine lesne oligarhie, iar guvernarea populară se transformă fără mare greutate în anarhie³⁵. Astfel, dacă întemeietorul unui stat instaurează în cetate una dintre cele trei orânduiri pomenite, o va face pentru scurtă vreme, deoarece nici un remediu nu o poate împiedica să alunece înspre contrariul său din cauza asemănării, în acest caz, dintre virtute și viciu³⁶.

Aceste varietăți de cârmuire s-au născut din întâmplare: pentru că la începutul lumii oamenii, fiind puțini, au trăit pentru o vreme risipiți asemeni animalelor³⁷, dar, apoi, înmulțindu-se, s-au adunat laolaltă și, pentru a se putea apăra mai bine, au început să caute printre ei pe acela care era mai zdravăn și mai curajos, l-au făcut căpetenie și i-au dat ascultare. De aici a luat naștere cunoașterea deosebirii dintre ce e cinstit și bun și ce e dăunător și rău; și pentru că au văzut că cine făcea vreun rău binefăcătorului său atrăgea pe de o parte ura, pe de alta, compasiunea oamenilor, i-au ocărât pe cei nerecunoscători și i-au cinstit pe cei recunoscători, gândind că aceleași jigniri le-ar putea fi aduse și lor; drept care, pentru a scăpa de un asemenea rău, s-au hotărât să facă legi și să pronunțe pedepse pentru cei care le-ar fi încălcat: de unde vine cunoașterea justiției. Din aceste cauze, trebuind apoi să-și aleagă un conducător, oamenii nu-l urmau pe cel mai viteaz, ci pe cel mai înțelept și mai drept dintre ei. Dar întrucât, după aceea, principii au început să fie numiți prin succesiune și nu prin alegere, urmașii lor au început de îndată să degenereze în raport cu strămoșii și, renunțând la faptele virtuozitate, au socotit că principii nu au altceva de făcut decât să-i întrecă pe ceilalți în lux și desfrânare și în orice altceva le era îngăduit³⁸. În acest fel, principele a început să fie urât de oameni, iar ura l-a făcut să se teamă și, trecând el îndată de la teamă la asuprire, a luat în curând naștere o tiranie. În acestea și-au

avut originea, nu mult mai târziu, năruirea statului, conspirațiile și comploturile împotriva principilor, plănuite nu de către cei sfioși sau slabi, ci de acei oameni aleși care, prin mărinimia, bogăția și noblețea lor, erau înaintea celorlalți și care nu mai puteau răbda viața lipsită de cinste pe care o ducea principele³⁹. Atunci mulțimea, urmând autoritatea acestor oameni vajnici, a ridicat armele împotriva principelui și, de îndată ce el a fost înlăturat, le-a dat ascultare acestora privindu-i ca pe niște eliberatori. Iar cum aceștia urau cârmuirea unuia singur, au instituit ei înșiși o cârmuire; iar, la început, spre deosebire de vechea tiranie, s-au supus legilor date de ei, punând binele comun mai presus de orice avantaj personal, guvernând și veghind atât la lucrurile publice, cât și la cele private cu cea mai mare sânguină⁴⁰. Dar această administrare avea să treacă după aceea către fiii lor care, neștiind cât de schimbător e norocul și lipsiți de experiența răului, nu s-au mai mulțumit cu egalitatea obștească, ci cuprinși de lăcomie, de ambiție, de pofta după femeile altora, au transformat cârmuirea celor buni în cârmuirea celor puțini și, fiind fără respect față de orice rânduială, în scurt timp, au pățit și ei ce pățise tiranul. Căci mulțimea, sătulă de cârmuirea lor, a devenit unealta oricui plănuia să-i atace în vreun fel pe acei cârmuitori, drept care s-a ivit în curând cineva care, cu ajutorul ei, i-a răsturnat. Și întrucât amintirea principelui și a relelor pricinuite de el era încă proaspătă, iar ei, după ce desființaseră statul celor puțini, nu doreau să se întoarcă la cel al principelui, s-au îndreptat către cârmuirea populară; pe care au orânduit-o astfel încât nici cei puțini și puternici și nici un principe să nu aibă în stat vreun fel de autoritate. Și pentru că orice cârmuire se bucură la început de o oarecare încredere, și cea populară a dăinuit pentru un timp, dar nu mult, mai ales nu după ce acea generație care a întemeiat-o a dispărut. Căci în curând s-a ajuns la acea anarhie în care nimeni nu se mai temea nici de oamenii obișnuiți, nici de demnitari, și fiecare, trăind cum avea chef, făcea mii de rele în fiecare zi; astfel încât, împinși de nevoie, sau la sfatul unui om de nădejde, ori pentru a ieși din acea stare, s-au întors din nou la principat⁴¹; și de la

acesta, treptat, se ajunge iarăși la anarhie în felurile și din motivele amintite.

Acesta este cercul pe care se învârt toate statele în cărmuirile lor trecute și prezente. Dar ele rareori refac întregul ciclu pentru că aproape nici un stat nu are o viață atât de îndelungată încât să poată trece de multe ori prin aceste schimbări rămânând totuși în picioare. Se întâmplă mai degrabă ca în urma transformărilor suferite, un stat, dacă e lipsit constant de înțelepciune și forță, să fie subjugat de un stat vecin mai bine orânduit decât el. Dar presupunând că aceasta nu s-ar întâmpla, un stat ar putea să se învârtă la infinit între aceste feluri de cărmuire.

Spun deci că toate felurile de cărmuire menționate sunt dăunătoare din cauza scurtimii vieții celor trei care sunt bune și din cauza cusurilor celor trei care sunt rele. Așadar, de îndată ce au priceput acest neajuns, cei care orânduiesc cu chibzuință legile au evitat fiecare dintre aceste cărmuiri în parte și au ales una care să le cuprindă pe toate, considerând-o mai sigură și mai statornică, deoarece când în aceeași cetate există principat, aristocrație și guvernare populară fiecare parte o supraveghează pe cealaltă⁴².

Printre cei care au meritat cele mai multe laude pentru că au întemeiat asemenea orânduiri este Licurg, care a rânduit în așa fel legile în Sparta încât, împărțind regilor, aristocraților și poporului partea ce i se cuvenea fiecăruia, a creat un stat care a dăinuit mai bine de opt sute de ani⁴³, spre marea lui laudă și spre liniștea acelei cetăți. Contrariul i s-a întâmplat lui Solon⁴⁴, care a rânduit legile în Atena și care, instituind numai o cărmuire populară, i-a hărăzit o viață atât de scurtă încât, înainte să moară, a putut vedea singur născându-se tirania lui Pisistrate⁴⁵. Și cu toate că după patruzeci de ani urmașii acestui tiran au fost alungați, iar Atena și-a redobândit libertatea (reluând cărmuirea populară cum fusese orânduită de Solon), ea nu a păstrat-o mai mult de o sută de ani⁴⁶; asta deși, pentru a o menține, a luat mai multe măsuri prin care reprima trufia celor mari și abuzul de libertate al întregului popor, neluate în seamă de Solon. Drept care, fiindcă nu a împletit guvernarea populară cu puterea principatului și cu cea a aristocrației, Atena a avut o viață mult mai scurtă decât Sparta⁴⁷.

Dar să ne întoarcem la Roma care, în ciuda faptului că nu a avut de la început un Licurg care s-o orânduiască pentru a putea trăi vreme îndelungată în libertate, a avut parte totuși de o mulțime de evenimente pricinuite de discordia dintre plebe și senat, în așa măsură încât ceea ce n-a făcut un legiuitor a făcut întâmplarea. Dacă Roma n-a avut o primă șansă, a avut cel puțin o a doua, întrucât dacă prima sa orânduire nu era desăvârșită, cel puțin ea n-a abătut-o de la calea cea dreaptă care o putea conduce către desăvârșire. Romulus și toți ceilalți regi au făcut multe legi bune, potrivite unui trai liber, dar pentru că scopul lor era acela de a întemeia un regat, și nu o republică, atunci când această cetate a devenit cu adevărat republică îi lipseau încă multe din cele necesare unei orânduiri republicane, pe care acești regi nu le rânduiseră. Și, întâmplându-se ca regii săi să piardă puterea, din motivele și în felurile menționate, cei ce i-au alungat au rânduit totuși imediat doi consuli care să stea în locul regelui, alungând astfel din Roma numai numele, nu și puterea regală⁴⁸. Astfel, existând în republică consulii și senatul, ea era alcătuită numai din amestecul a două dintre cele trei forme amintite mai sus, și anume principatul și aristocrația. Mai rămânea însă să i se facă loc și cărmuirii populare. Iar atunci când nobilimea romană a devenit trufașă, din motivele arătate mai jos⁴⁹, poporul s-a răzvrătit împotriva ei. Astfel, nobilimea a fost constrânsă, pentru a nu pierde totul, să consimtă să cedeze poporului partea ce i se cuvenea, iar, pe de altă parte, consulii și senatul au rămas cu destulă autoritate încât să-și poată păstra locul în fruntea republicii⁵⁰. Așa au fost instituți Tribunii plebei, după aceea republica devenind mai temeinică⁵¹, întrucât fiecare dintre cele trei forme avea partea ce i se cuvenea din cărmuire⁵². Iar soarta i-a fost într-atât de prielnică încât, deși trecuse de la guvernarea regilor și a aristocrației la cea a poporului prin aceleași trepte și din aceleași motive arătate mai sus, niciodată autoritatea regală n-a fost luată pentru a fi dată în întregime aristocrației și nici autoritatea aristocrației n-a scăzut într-atâta încât să treacă cu totul în mâinile poporului; ci, rămânând o cărmuire mixtă, Roma a devenit o republică desăvârșită. Iar această desăvârșire a fost atinsă din cauza dezbinării ce

exista între plebe și senat, după cum voi arăta mai pe larg în următoarele două capitole.

3. Ce evenimente au dus la instituirea tribunilor plebei la Roma, lucru care a făcut ca republica să fie mai desăvârșită

Așa cum arată toți cei care s-au ocupat de politică și cum aduc mărturie numeroasele exemple din istorie, cel care întemeiază un stat și orânduiește legile în acesta trebuie să presupună că toți oamenii sunt răi și că se vor folosi de răutatea sufletului lor ori de câte ori vor avea prilejul⁵³. Iar când o răutate stă ascunsă pentru o vreme, înseamnă că ea are o cauză necunoscută care, experiența nedovedind contrariul, a rămas neștiută⁵⁴; dar timpul, despre care se spune că este părintele tuturor adevărilor, o va dezvălui mai târziu.

După alungarea Tarquinilor, părea să dăinuiască la Roma o foarte puternică uniune între plebe și senat și se părea, totodată, că nobilii au lăsat deoparte acea trufie a lor, devenind binevoitori față de popor și tolerând pe oricine, oricât de mărunț ar fi fost. Această amăgire a stat ascunsă și nimeni nu i-a ghicit cauzele cât au trăit Tarquinii, deoarece nobilimea, de frica lor, se purta cu omenie față de plebe, temându-se ca aceasta, dacă ar fi fost rău tratată, să nu treacă de partea acelorora. Dar de îndată ce Tarquinii au murit, teama i-a părăsit și ea pe nobili, care au început să scuipe împotriva plebeilor tot veninul pe care-l ținuseră în ei și să-i prigonească pe aceștia în toate felurile posibile⁵⁵. Lucru care stă mărturie pentru ceea ce spuneam mai sus, anume că oamenii nu fac niciodată binele decât dacă sunt siliți, dar când libertatea alegerii e deplină și totul e îngăduit, îndată se instalează pretutindeni dezordinea și debandada. De aici și vorba că foamea și sărăcia îl fac pe om harnic, iar legile îl fac bun⁵⁶. Iar când un lucru merge bine fără ajutorul vreunei legi, înseamnă că legea nu este necesară, dar când nu merge bine, e îndată nevoie de lege. De aceea, imediat ce au dispărut Tarquinii, care țineau nobilimea în frâu prin frica pe care i-o inspirau, a trebuit găsită o nouă rânduială care

să producă același efect pe care-l aveau Tarquinii când erau în viață. Și după multe tulburări, revolte și primejdii de zaveră petrecute între plebe și nobilime, s-a ajuns, pentru siguranța plebei, la instituirea Tribunilor⁵⁷. Iar aceștia au arătat atâta autoritate și atât prestigiu, încât au putut mereu să mijlocească între plebe și senat și să înfrâneze trufia nobililor.

4. Cum dezbinarea dintre plebea și senatul roman a făcut republica liberă și puternică

Nu vreau să trec peste răskoalele ce au avut loc la Roma între moartea Tarquinilor și instituirea Tribunilor⁵⁸, iar apoi peste alte lucruri, ce contrazic opinia multora care spun că Roma a fost o republică sfâșiată de discordii și plină de o asemenea dezordine, încât, dacă norocul și virtutea militară n-ar fi suplinat toate neajunsurile pe care le avea, ar fi fost mai prejos decât orice altă republică⁵⁹. Nu pot tăgădui că norocul și armata au fost cauzele puterii romane, dar îmi pare că aceștia nu-și dau seama că acolo unde armata este temeinică trebuie să existe și o orânduire temeinică, așa că rareori se întâmplă să nu-i suradă și norocul⁶⁰. Dar să trecem la celelalte însușiri ale acelei cetăți. Spun deci că mie mi se pare că cei care condamnă discordia dintre nobili și plebe învinuiesc tocmai acele lucruri care au fost cauza principală a păstrării libertății la Roma și că ei țin mai degrabă seama de zarva și agitația provocate de acele discordii decât de efectele benefice pe care tot ele le produceau; și îmi pare că aceștia nu țin seama de faptul că în fiecare stat există două tendințe⁶¹ diferite, una a poporului și alta a celor mari, și că toate legile făcute în favoarea libertății se nasc din dezbinarea dintre cele două, cum lesne se poate observa că i s-a întâmplat Romei. Pentru că de la Tarquini până la Gracchi, vreme de mai bine de trei sute de ani⁶², tulburările din Roma rareori a trăgeau după ele exilul și de foarte puține ori provocau vărsare de sânge. De aceea nu putem socoti aceste tulburări dăunătoare, nici nu putem numi dezbinată o republică ce pentru o vreme atât de îndelungată și în atâta învrăjbire nu și-a trimis

CUPRINS

<i>Prefață</i>	5
<i>Cronologie</i>	19
<i>Notă asupra ediției și traducerii</i>	35
<i>Bibliografie</i>	45

COMENTARIUL LA PRIMA DECADĂ A LUI TITUS LIVIUS

Scrisoare dedicatorie

CARTEA ÎNTÂI

<i>Cuvânt înainte</i>	55
1. Care au fost în general începuturile oricărei cetăți și care a fost cel al Romei	57
2. De câte feluri sunt statele și căruia dintre acestea îi aparține republica romană	60
3. Ce evenimente au dus la instituirea tribunilor plebei la Roma, lucru care a făcut ca republica să fie mai desăvârșită.	66
4. Cum dezbinarea dintre plebea și senatul roman a făcut republica liberă și puternică.	67
5. Unde se află în mai mare siguranță paza libertății, în mâinile poporului, sau în ale celor mari; cine are mai multe motive să provoace tulburări: cel ce vrea să dobândească, sau cel ce vrea să păstreze.	69
6. Dacă se putea instaura la Roma o orânduire care să înlăture dușmăniile dintre popor și senat	71
7. Cât de necesară e acuzarea pentru a păstra un stat liber.	76
8. Pe cât de folositoare sunt într-un stat acuzațiile, pe atât de dăunătoare sunt calomniile	79
9. De ce trebuie să fii singur când vrei să întemeiezi un stat sau când vrei să-l reformezi depărtându-te cu totul de vechile lui rânduieli	82
10. Pe cât de vrednici de laude sunt întemeietorii unei republici sau ai unui regat, pe atât de condamnaibili sunt cei ai unei tiranii. . . .	84

11. Despre religia romanilor	88
12. Cât de important e să se țină seama de religie și cum a ajuns Italia la pierzanie fiindcă a lipsit-o de ea Biserica Romană	91
13. Cum se foloseau romanii de religie pentru a reorândui cetatea, pentru a duce la bun sfârșit acțiunile și pentru a opri tulburările	94
14. Romanii interpretau auspiciile după nevoie și arătau cum cu înțelepciune respectau religia, și doar atunci când erau nevoiți nu o făceau; iar dacă cineva o nesocotea cu trufie, era pedepsit	96
15. În ce fel samniții au recurs la religie ca ultim remediu la soarta lor potrivnică.	97
16. Un popor obișnuit să fie condus de un principe, dacă din întâmplare devine liber, cu greu va izbuti să păstreze acea libertate	99
17. Un popor corupt, dacă și-a dobândit libertatea, anevoie se va menține liber	102
18. Cum se poate păstra într-o cetate coruptă o guvernare liberă, dacă ea este deja instaurată acolo, iar dacă nu e, cum poate fi ea instaurată.	105
19. Un principe slab se poate menține după un principe strașnic; dar dacă după un principe slab urmează alt principe slab, nici un regat nu poate dăinui	108
20. Succesiunea neîntreruptă a doi principii destoinici are urmări mărețe; iar cum republicile bine orânduite au cu necesitate succesiuni de nădejde, și cuceririle și creșterea lor sunt mărețe.	110
21. Câtă ocară merită republica sau principele care n-are armată proprie	111
22. La ce trebuie să luăm seama în cazul celor trei Horați romani și al celor trei Curiați albanii	112
23. Cum nu trebuie să riști totul fără să lupți cu toate forțele; și cum din această pricină este adeseori dăunător să păzești trecătorile. . .	113
24. Republicile bine orânduite instituie recompense și pedepse pentru cetățenii lor și nu le compensează niciodată pe unele cu celelalte	115
25. Cine vrea să transforme un stat vechi într-o republică e bine să păstreze măcar o umbră din rânduielile străvechi	116
26. Într-o cetate sau într-o țară pe care a cucerit-o, un principe nou trebuie să facă totul de la început.	117
27. Oamenii știu arareori să fie cu totul răi sau cu totul buni.	118

28. Din ce motiv romanii au fost mai puțin nerecunoscători față de cetățenii lor decât atenienii	119
29. Cine este mai nerecunoscător dintre un popor și un principe. . .	120
30. Ce mijloace trebuie să folosească un principe sau o republică pentru a scăpa de acest viciu al ingratitudinii și ce mijloace trebuie să folosească un cetățean sau un comandant pentru a nu fi vătămat de el.	123
31. Comandanții romani n-au fost niciodată pedepsiți în afara războaielor obișnuite pentru greșelile pe care le-au săvârșit și nici n-au fost vreodată pedepsiți când, din neștiință sau dintr-o hotărâre proastă, au adus daune republicii	125
32. O republică sau un principe nu trebuie să aștepte să ajungă la restriște pentru a concede binefaceri oamenilor	126
33. Când un neajuns sporește într-un stat sau împotriva unui stat e mai sănătos să fie amânat decât înfruntat	127
34. Cum dictatura i-a făcut bine, nu rău, republicii romane; și cum autoritatea pe care cetățenii și-o arogă singuri, nu cea care le este dată prin sufragiu liber, este dăunătoare republicii	130
35. De ce crearea decemviratului la Roma a fost dăunătoare pentru libertatea republicii, cu toate că ea s-a petrecut prin sufragiu public și liber	133
36. Cetățenii care au deținut dregătorii înalte nu trebuie să le nesocotească pe cele mărunte	134
37. Ce răzmerițe a provocat la Roma legea agrară și cât e de primejdios să faci într-un stat legi care privesc mult în urmă și care sunt potrivnice obiceiurilor străvechi ale cetății	135
38. Republicile slabe sunt șovăielnice și nu știu să ia hotărâri, iar când iau o hotărâre o fac mai mult de nevoie decât din alegere. . . .	138
39. Cum la diferite popoare se vede că se întâmplă aceleași lucruri . . .	141
40. Instituirea decemviratului la Roma și ce trebuie reținut cu privire la ea: unde se arată, printre multe altele, cum se poate salva sau asupri o republică în acest fel	143
41. A sări de la smerenie la trufie și de la milă la cruzime fără o trecere treptată e un lucru nechibzuit și nefolositor	148
42. Cât de lesne pot fi corupți oamenii	149
43. Cei ce luptă pentru propria glorie sunt soldați buni și credincioși. . .	149
44. O mulțime fără conducător nu e bună de nimic; și cum nu e bine mai întâi să ameninți, iar apoi să ceri puterea	150

45. E o pildă rea să nu se respecte o lege promulgată, mai ales de către cel care a întocmit-o; e foarte dăunător pentru cel ce conduce o cetate să facă în fiecare zi noi nedreptăți	151
46. Oamenii trec de la o ambiție la alta mai mare; la început caută să nu fie prizoniți și apoi îi prigonesc ei pe alții	153
47. Cu toate că se înșală în privința generalului, oamenii nu se înșală în privința detaliilor	154
48. Cine nu vrea ca o dregătorie să-i fie dată unui mișel sau unui ticălos trebuie să facă astfel încât ea să fie cerută fie de unul prea mișel și prea ticălos, fie de unul prea nobil și prea bun	157
49. Dacă cetățile care au fost libere de la întemeiere, cum era Roma, pot anevoie găsi legile care să le păstreze libere, cele care au fost de la început înrobite nu pot aproape cu nici un chip	158
50. Cum un consiliu sau o dregătorie nu trebuie să poată opri acțiunile cetăților	160
51. O republică sau un principe trebuie să pară că face din mărnimie ceea ce e silit să facă de nevoie	161
52. Pentru a stăvili trufia unui om care devine foarte puternic într-o republică nu e alt mijloc mai sigur și mai puțin primejdios decât să pui stăpânire înaintea lui pe mijloacele prin care dobândește o asemenea putere.	162
53. Poporul ajunge adeseori să-și dorească pierzania, înșelat fiind de un bine părelnic: căci speranțele mari și promisiunile nemăsurate îl conving cu ușurință.	164
54. De câtă autoritate are nevoie un om înțelept pentru a struni o mulțime răzvrătită	168
55. Cât de ușor sunt cârmuite lucrurile într-o cetate în care poporul nu e corupt și cum nu se poate instaura un principat acolo unde e egalitate, iar acolo unde ea lipsește nu se poate instaura o republică	169
56. Înainte de producerea unor mari evenimente într-o cetate sau într-o țară se arată întotdeauna semne prevestitoare și oameni care să le prezică	173
57. Plebea reunită e puternică, dar dezbinată e slabă	174
58. Mulțimea e mai înțeleaptă și mai statornică decât un principe . .	175
59. În ce alianță sau în ce ligă se poate avea mai multă încredere: în cea încheiată cu o republică, sau în cea încheiată cu un principe . .	180

60. Cum consulatul și celelalte dregătorii din Roma erau acordate fără să se țină seama de vârstă	182
---	-----

CARTEA A DOUA

<i>Cuvânt înainte</i>	185
1. Care a fost cauza cea mai însemnată a stăpânirii pe care au dobândit-o romanii, vitejia sau norocul	188
2. Cu ce popoare au trebuit să se lupte romanii și cu câtă îndârjire își apărau ele libertatea	192
3. Roma a devenit o mare cetate distrugând cetățile vecine și înlesnindu-le veneticilor accesul la dregătorii	197
4. Republicile s-au folosit de trei mijloace pentru a-și mări teritoriul	199
5. Schimbarea religiilor și a limbilor, împreună cu potopurile și cu molimele distrug amintirile despre trecut	203
6. Cum procedau romanii în privința începerii războaielor	205
7. Cât pământ dădeau romanii fiecărui colon	207
8. Motivul pentru care popoarele își părăsesc locurile de obârșie și invadează țara altuia	207
9. Din ce motive izbucnesc îndeobște războaiele între cei puternici	211
10. Banii nu sunt forța motrice a războiului, așa cum crede lumea	212
11. Nu e o hotărâre înțeleaptă să închei alianță cu un principe al cărui prestigiu e mai mare decât forțele sale	215
12. Dacă atunci când ne temem că vom fi atacați e mai bine să pornim, sau să așteptăm războiul	216
13. De la o condiție joasă la una înaltă mai degrabă se ajunge prin înșelătorie decât prin forță	220
14. Oamenii se înșală adeseori crezând că pot învinge trufia prin smerenie	222
15. Statele slabe vor fi mereu șovăielnice în luarea unei hotărâri; iar hotărârile zăbavnice sunt întotdeauna dăunătoare	223
16. Cât de mult se îndepărtează soldații din zilele noastre de rânduilele străvechi	225
17. Cât de mult trebuie să prețuiască armatele din timpurile noastre artileria; și dacă părerea împărtășită de toată lumea despre ea este adevărată	229
18. Cum autoritatea romanilor și pilda armatei antice ne învață că mai mult trebuie prețuită infanteria decât cavaleria	235

19. Cuceririle făcute de statele prost orânduite și care nu urmează virtuțile romane își atrag ruina, nu mărirea	240
20. La ce primejdii se expune principele sau republica care folosește armate auxiliare sau mercenare.	244
21. Prima dată când romanii au trimis un pretor, au făcut-o la Capua, la patru sute de ani de când purtau războaie.	245
22. Cât de greșite sunt adeseori părerile oamenilor în judecarea lucrurilor mari	247
23. Cât de mult se fereau romanii să aleagă calea de mijloc când luau hotărâri asupra supușilor lor în privința unui eveniment care cerea luarea unei hotărâri	250
24. În general fortărețele mai degrabă dăunează decât folosesc . . .	253
25. Atacarea unei cetăți dezbinată pentru a o ocupa profitând de această dezbinare e o decizie nesocotită	260
26. Jignirea și ocările provoacă ura împotriva celor care le folosesc și nu le aduc nici un câștig.	261
27. Principilor și republicilor chibzuite trebuie să le fie de ajuns când au învins; pentru că, dacă nu se mulțumesc cu atât, cel mai adesea ajung să piardă.	263
28. Cât de primejdios e pentru o republică sau pentru un principe să nu răzbune o nelegiuire făcută statului sau unui cetățean	266
29. Soarta întuneacă mintea oamenilor atunci când nu vrea ca ei să se împotrivească planurilor sale	268
30. Republicile și principii cu adevărat puternici nu-și câștigă aliații cu bani, ci prin vitejia și reputația armatelor lor.	270
31. Cât de primejdios este să te încrezi în surghiuniți	273
32. În câte feluri cucereau romanii cetățile.	275
33. Cum romanii le dădeau comandanților armatelor lor puteri discreționare	278

CARTEA A TREIA

1. Dacă vrei ca o religie sau un stat să trăiască vreme îndelungată trebuie să-l întorci mereu către începutul său	283
2. De ce e un lucru foarte înțelept să te prefaci nebun la momentul potrivit.	287
3. De ce trebuie uciși fiii lui Brutus pentru a păstra o libertate proaspăt cucerită	289

4. Un principe nu trăiește în siguranță într-un principat atât timp cât în el trăiesc și cei pe care i-a asuprit	290
5. Ce face ca un rege să piardă regatul pe care l-a moștenit	291
6. Despre conjurații	293
7. Ceanume face ca trecerea de la libertate la servitute și de la servitute la libertate să se facă uneori pașnic, alteori cu multă vărsare de sânge	314
8. Cine vrea să schimbe o republică trebuie să ia seama la însușirile ei	315
9. Dacă vrei să ai norocul de partea ta, e mai bine să te schimbi odată cu vremurile	317
10. Un comandant nu poate evita bătălia dacă adversarul său vrea cu orice preț să lupte.	319
11. Cine are de înfruntat mai mulți dușmani îi va învinge, chiar dacă le este inferior, cu condiția să reziste primelor asalturi	323
12. Un comandant înțelept trebuie să facă orice pentru a le transmite soldaților săi nevoia de a lupta și a o înlătura pe cea a soldaților dușmani.	325
13. În cine trebuie să te încrezi mai mult: într-un comandant bun cu o armată slabă, sau într-o armată bună cu un comandant slab? . . .	328
14. Ce efecte produc stratagemele neobișnuite și zvonurile în toiul bătăliei	330
15. Cum un singur om și nu mai mulți trebuie să stea în fruntea unei armate și cum mai mulți comandanți sunt dăunători	333
16. Adevărata virtute e căutată în vremurile grele, pe când în cele ușoare nu oamenii iscușiți sunt cei căutați, ci aceia care au trecut datorită bogăției sau obârșiei lor.	334
17. Nu trebuie să jignești un om, iar apoi să-i încredințezi o sarcină și o funcție importantă	337
18. Nimic nu e mai vrednic de un comandant decât să prevadă deciziile inamicului	338
19. Dacă îngăduința e mai folositoare decât pedeapsa pentru a conduce o mulțime	340
20. O pildă de omenie arătată falșilor a făcut mai mult decât toată forța romană	341
21. De ce Hannibal, folosind alte procedee, a obținut aceleași rezultate în Italia precum Scipio în Spania	343

22. Cum asprimea lui Manlius Torquatus și omenia lui Valerius Corvinus le-au adus amândurora aceeași glorie.	345
23. Din ce motiv a fost alungat Camillus din Roma	350
24. Prelungirea mandatului comandanților a înrobît Roma.	351
25. Despre sărăcia lui Cincinnatus și a multor cetățeni romani . . .	352
26. Cum ajunge un stat la pierzanie din pricina femeilor.	354
27. Cum trebuie unită o cetate dezbinată și cum nu e adevărată părerea potrivit căreia pentru a păstra cetățile trebuie să le ții dezbinat. . .	355
28. Cum trebuie vegheate acțiunile cetățenilor fiindcă, de multe ori, în spatele unei fapte miiloase se ascunde începutul tiraniei	357
29. Greșelile popoarelor vin de la principii	359
30. Un cetățean care vrea cu de la sine putere să facă o faptă bună în republica sa trebuie mai întâi să învingă pizma; și ce trebuie făcut pentru a apăra o cetate atunci când se zărește dușmanul.	360
31. Republicile puternice și oamenii deosebiți își păstrează în orice împrejurări curajul și demnitatea	363
32. Ce mijloace au întrebuițat unii pentru a tulbura pacea	367
33. Dacă vrei să câștigi o bătălie, trebuie să faci armata încredincioasă atît în ea însăși, cît și în comandant	368
34. Ce renume, ce cuvinte sau ce părere fac poporul să înceapă să sprijine un cetățean; dacă poporul împarte dregătoriile cu mai multă chibzuință decît un principe	370
35. Ce riști cînd dai un sfat în numele mai multora; și cu cît e el mai neobișnuit, și riscurile vor fi mai mari	373
36. De ce s-a spus și încă se spune despre francezi că în luptă sunt la început mai viteji decît bărbații, iar apoi mai lași decît femeile. . .	375
37. Dacă încăierările de dinaintea luptei sunt necesare; și cum cunoști un dușman nou încercînd să le eviți	377
38. Cum trebuie să fie un comandant în care armata să poată avea încredere	379
39. Un comandant trebuie să fie un bun cunoscător al locurilor . . .	381
40. Să folosești vicleșugurile cînd conduci un război e un lucru glorios	383
41. Patria trebuie apărată fie cu rușine, fie cu glorie, pentru că în orice fel ea va fi bine apărată	384
42. Cum făgăduielile făcute cu forța nu trebuie respectate.	385
43. Oamenii născuți într-un ținut își păstrează mereu aproape aceeași fire	386

44. Cum de multe ori prin dârzenie și cutezanță se dobândește ceea ce prin mijloace obișnuite nu s-ar dobândi niciodată	387
45. Care este cea mai bună decizie în timpul bătăliilor: întâi să ții piept asaltului dușmanilor și, odată ce i-ai respins, să-i ataci, sau să-i ataci de la bun început cu înverșunare	389
46. De unde vine că familiile într-o cetate păstrează timp îndelungat aceleași obiceiuri	390
47. Cum, din dragoste de patrie, un bun cetățean trebuie să uite nedreptățile personale	391
48. Când vedem că un dușman face o greșeală gravă, trebuie să bănuim că în spatele ei se află o înșelătorie	391
49. Dacă vrem să păstrăm o republică liberă trebuie să luăm zi de zi măsuri noi; pentru ce merite a fost Quintus Fabius numit Maximus	392
<i>Note</i>	395
<i>Glosar</i>	561
<i>Indice de nume</i>	591